

20. Yüzyıl Başında “İmtiyaz” Kelimesi ile “Kapitülasyon” Kelimesinin Tarihsel Açıdan Karşılaştırmalı İncelenmesi

Mustafa MALHUT*

Özet

19.yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu mali açıdan büyük zorluklar yaşıyordu. Osmanlı topraklarındaki yabancılar kapitülasyonlarla önemli avantajlar elde etmişlerdi. Bunun yanı sıra kamu hizmetine yönelik birçok imtiyazda yabancılar söz sahibiydi. Ancak, Kapitülasyon ve imtiyaz kelimeleri anlam ve kapsam bakımında birbirinden ayrıydı. Bu dönem ile ilgili yapılacak çalışmalarda bu ayrıma dikkat edilmesi daha doğru yorumların yapılmasına olanak tanıyacaktır. Bu çalışmada imtiyaz kelimesinin Osmanlı son döneminde neyi ifade ettiği incelenecek ve bu kelimeye o dönem ve sonrasında yüklenen anlamlar kapitülasyon kavramı ile tarihsel bir boyutta karşılaştırılacaktır. Böylece farklı bir açıdan döneme ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahar Kelimeler: İmtiyaz, Kapitülasyon, Osmanlı İmparatorluğu.

A Comparative Study of “Capitulation” Word with “Concession” Word in Terms of Historical Perspective at the Beginning of the 20th Century

Abstract

At the end of 19th and beginning of the 20th century the Ottoman Empire was experiencing great difficulties in terms of financial. Foreigners in the Ottoman lands had obtained important advantages with capitulation. Besides Foreigners were influential in many concessions for public services. However capitulation and concession words in terms of meaning and scope were separated apart. This difference in the future studies about that period and related topics will allow more accurate interpretations to be made. In this study, the meaning of the concession will be investigated in the last period of the Ottoman Empire. In that period and then, this word given meanings will be compared with a historical dimension with the concept of capitulation. Consequently will be kept light to that period from an different aspect.

Keywords: Concession, Capitulation, Ottoman Empire.

Giriş

İmtiyazın tanımını veya tanımlamasını yapmaya çalışmak aslında bu kavramın bugüne kadar yeterince üzerinde durulmamasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında düşünüldüğünde, imtiyaz denildiği zaman akla gelen ilk karşılaştırma veya açıklama kelimesi genellikle kapitülasyondur. Aslında bu iki kelime kapsam ve anlam bakımından oldukça farklıdır. Burada yapacağımız şey, öncelikle imtiyazın mevcut tanımlarına değinmek, kapitülasyon ile arasındaki farkları vurgulamak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde “*imtiyaz*” kelimesinin nasıl kullanıldığına bakmak olacaktır. Böylece tarihsel açıdan bir kelimenin anlam farklılığı üzerine kafa yorarak bazı önemli hususlara dikkat çekmiş olacağız.

* Dokuz Eylül Üniversitesi - İzmir

İmtiyaz

İmtiyaz kelimesi, Türk Dil Kurumu tarafından “ayrıcılık” kelimesi ile karşılanmıştır. Aynı kaynakta imtiyazın hukuksal anlamı, fabrika kurmak, maden işletmek vb. için bir kişi veya kuruluşa devlet tarafından verilen özel izindir. Tarihsel anlamı ise gediktir.¹ Büyük Larousse Ansiklopedisi’nde “*imtiyaz*” kelimesi üç anlamla açıklanmıştır. İlk anlamda ayrıcalığın eş anlamlısı olarak verilir. Diğer anlamıyla devlet tarafından verilen çeşitli işletme² izinleri olarak tanımlanır. Üçüncü ve tarihsel anlam olarak ise Osmanlı Devleti’nin Müslüman olmayan halkına ve ülkesinde yaşayan yabancılara siyasal sakıncalar gözetilmeksizin tanıdığı ayrıcalıktır.³ Ana Britannica’nın yapmış olduğu tanım daha geniştir ve imtiyazı alan kişi veya işletmenin kriterlerinde bir sınırlama yapmamaktadır; yani herkese açık olduğu ima edilmiştir: “*Madenlerin işletilmesi, kamu malından yararlanılması ya da bir kamu hizmetinin yürütülmesi gibi konularda idare tarafından özel kişilere verilen ayrıcalık hakkı.*”⁴ Başka bir sözlükte imtiyaz, “*Bir hak veya ayrıcalık ya da bir toprak parçasının hükümet tarafından verilmesi*”⁵ olarak açıklanmıştır.

Kamus-ı Türki’de imtiyazın anlamları şöyledir: 1. Diğerlerinden ayrılma, farklı olma. 2. Temettülü, masraflı veya mesuliyetli bir işin başkaları yapmamak üzere bir adam veya şirket ve heyete tahsisi, müsaade-i mahsusa, ruhsat: demiryolu, vapur, maden, fabrika, gazete imtiyazı. İmtiyaz ruhsatnamesi, beratı. 3. İstisna, muafiyet, hukuk-u istisnaiye. 4. Bir memleketin kendine mahsus yönetimi.⁶ Ferit Devellioğlu’nun Osmanlıca-Türkçe lügatinde de benzer anlamlar vardır: 1. Başkalarından ayrılma, farklı olma. 2. Ayrıcalık. 3. Bir işi başkaları yapmamak üzere, hususi müsaade ile bir kimseye veya bir müesseseye verme.⁷ Şemseddin Sami’deki 2. anlam ile Devellioğlu’daki 3. anlam ele aldığımız dönem ile ilgili imtiyaz kelimesinin kullanımını açıklamaya yakın anlamlardır.

İktisadi olarak konuya yaklaşacak olursak, imtiyaz tanıma, belirli mal yada hizmetlerin üretim ve/veya dağıtım konusunda geçici tekel hakkı verilmesini kapsar. Bu Franchise-Franchising modeli olarak karşımıza çıkar. Bu konu en kapsamlı biçimde Demsetz tarafından 1968 yılında yayımlanan “*Kamu Hizmetleri Neden Düzenlenmelidir?*” adlı makalesinde incelenmiştir.⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde ele aldığımız imtiyazları bu model ile açıklamamız çok zorlama bir girişim olur. Çünkü bu model 1970’lerden sonra artan ve işletmelerin mal ve hizmet pazarlamasında ortaya çıkan güçlükleri aşmak, pazar paylarını arttırmak ve pazarlama maliyetlerini düşürmek amacıyla

¹<http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=imtiyaz> (ET: 15.06.2010).

² Ele aldığımız işletme kelimesini bir takım hizmetleri tesis etmek, teşkil etmek ve işletmek anlamında kullanıyoruz.

³ **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul, s.5667.

⁴ **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt:11, Ana Yayıncılık A.Ş., s.54.

⁵ **The Oxford Universal Dictionary Illustrated**, 1965, s.361.

⁶ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998, s.164.

⁷ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, 19. Baskı, Ankara, 2002, s.434.

⁸ Ömer M. Paşaoğlu, **Doğal Tekellerde Regülasyon ve Rekabet, Bir Örnek: İngiliz Elektrik Sektörünün Yeniden Yapılandırılması**, Rekabet Kurumu, Ankara, 2003; John Kay, Colin Mayer, David Thompson, **İmtiyaz Sözleşmeleri Yoluyla Ekonomik Düzenleme**, (Çev.: Nevzat Güran) bkz., <http://www.canaktan.org/ekonomi/ozellestirme/kamu-ekonomisi-genisleme/guran-kay-imtiyaz.htm> (ET: 15.06.2010).

başvurulan bir sistem olmuştur. Kısaca bu model, isim ve işletme hakkının kullanılmasını ve işletmecilik sisteminin bütününe ifade etmektedir.⁹

Can'ın imtiyaz tanımı şu şekildedir: “İmtiyaz, kısaca, bir yatırım için verilen hakların ve tanınan önceliklerin bütününe sembolize eden ve merkezi yönetim (Osmanlı’da padişah ve daha sonra hükümet) tarafından verilen bir belgeydi. Çoğu zaman ayrıntılı bir sözleşme işlevi de gören bu belge, kabaca, sahibine (concessionaire) bir coğrafi bölgede, herhangi bir yatırım alanında öncelik verileceğini gösteren bir ön-sözleşme niteliği taşımaktaydı.”¹⁰ Can'ın yapmış olduğu tanım bizim açıklamaya çalıştığımız hususa yakındır. Çünkü Can'ın doktora tezi itibarıyla ele aldığı konu, II. Meşrutiyet döneminde başlayan bir imtiyaz girişimi ile ilgilidir ve tanımını da kuşkusuz tez konusunun etkisiyle şekillendirmiştir. II. Meşrutiyet döneminde imtiyazlara yüklenen anlam bu yöndedir. Tasvir-i Efkar yazarlarından Yusuf Razi, kaleme aldığı yazısında “*imtiyaz*” ile “*ruhsat-ı mahsus*” kelimelerini eş anlamlı olarak kullanmış ve bu kelimelerle bayındırlık işleri için verilen imtiyazları anlatmıştır.¹¹ Bayındırlık işlerini ifade edecek şekilde kullanılan imtiyaz kelimesini dönemin birinci el kaynaklarında da görmek mümkün. Bunun örneklerine gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde gerekse Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri ve Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri’nde sıkça rastlanır.¹²

Bu imtiyaz sisteminin Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk defa nehir taşımacılığında ve demiryolu yapım-işletmesinde kullanıldığını belirten Can’a göre, bu, her zaman yabancıların tercih ettiği bir sistem olmuştur.¹³ İmtiyazları genellikle yabancıların almaya çalışması yerli çevrelerin de bu alanda hakları olduğu gerçeğini değiştirmez. Tunaya, kapitülasyonlar ve yabancı kontrol kurumlarının yarattığı koşulların en doğal çocukları olarak gördüğü imtiyazlardan yerli çevrelerin de yararlandığını ve bu çevrelerin başında

⁹ Kahraman Arslan, **KOBİ’lerde Yönetim ve Pazarlama Aracı Olarak Franchising**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2006, s.1; Macide Şoğur, **İşletme Sistemi Olarak Franchising**, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1993, s.6-7.

¹⁰ Bilmez Bülent Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s.38.

¹¹ Yusuf Razi, “Umur-u Nafia İmtiyazları”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Ağustos 1909.

¹² Örnek olarak şunları verebiliriz: Dicle ve Fırat nehirlerinde gemi taşımacılığı ile ilgili olarak bkz., **BOA**, Prof. Dr. Cavit Baysun’un Terekesinden Satın Alınan Evrak, 3/67, 1.5.1912; **BOA, DH. KMS**, 2-1 \ 39, 25.6.1914; **BOA, DH. İD**, 130/6, 22.12.1909. Chester projesi ile ilgili olarak bkz., **BOA, MV**, 124/76, 11.2.1909. Bağdat demiryolu ile ilgili olarak bkz., **BOA, A.DVN.MKL**, 43/7, 18.3.1902. İstanbul’da kurulacak telefon tesisi ile ilgili olarak bkz., **BOA, MV**, 128/74, 16.6.1909; **BOA, MV**, 130/58, 9.8.1909. Aynı konularda MMZC ve MAZC’lerde pek çok örnek vardır. Bunlardan bazıları için bkz., **MMZC**, C:1, D:1, İS:2, 1 Teşrinisani 1325-13 Kanunusani 1325, s.252; **MMZC**, C:4, D:1, İS:1, 16 Mayıs 1325-11 Haziran 1325, s.116; **MMZC**, C:7, D:1, İS:3, 8 Mayıs 1327-21 Mayıs 1327, s.4; **MMZC**, C:1, D:1, İS:4, 2 Teşrinievvel 1327-7 Teşrinisani 1327, s.525; **MAZC**, C:1, D:1, İS:2, 1 Teşrinisani 1325-1 Mayıs 1326, s.162; **MAZC**, C:2, D:1, İS:3, 24 Şubat 1326-25 Nisan 1327, s.338; **MAZC**, C:2, D:1, İS:2, 3 Mayıs 1326-15 Haziran 1326, s.542.

¹³ Can, a.g.e., s.39.

Saray’ın geldiğini bildirmiştir.¹⁴ Bunun yanında yabancı imtiyazların sayılamayacak kadar çok olduğunu sanırım söylemeye bile gerek yoktur.¹⁵

Halil İnalçık, imtiyazın tanımını şöyle yapmaktadır: “*Sözlükte ‘ayrıcılık, üstünlük’ anlamına gelen imtiyaz kelimesi (çoğulu imtiyazat), bir devletin kendi ülkesinde özellikle yabancı kişi, zümre, kurum veya devletlere verdiği bazı iktisadi hak ve ayrıcalıkları ifade eder.*”¹⁶ İnalçık, kapitülasyonlar sayesinde bankalar, denizyolları, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, posta ve telefon gibi önemli bütün kamu hizmetlerinin artık imtiyazlı Avrupa şirketlerinin hakimiyeti altına girdiğini belirtir.¹⁷ İmtiyazlı şirketlerin meydana gelmesinde ve etkisini arttırmasında kapitülasyonların etkisi olduğu doğrudur fakat bu etkinin çok büyük ve bunun yanında kamu hizmetlerinin imtiyaza verilmesinde kapitülasyonların başat konumda olmadığını bilmemiz gerekir. II. Meşrutiyet’in ilanını izleyen günlerde *İstisare*¹⁸ dergisinde çıkan bir yazı bu etkinin fazla olmadığını göstermektedir. Bu yazıda öncelikle kapitülasyonlarla yabancıların kazanımları anlatılıyor: “*Memalik-i Osmaniye’de meriyy-ül icra olan (yürürlükte olan) uhud-i atika (eski anlaşmalar) ecnebilere haiz oldukları imtiyazatı saire meyanında tavattun (yerleşme) ve serbest icra-i ticaret etmek hakkını dahi bahş ve tayin eylemektedir.*”¹⁹ Yazının devamında Türkiye’de ticarete bulunan Osmanlılar temettü vergisi verirken ecnebilere bu vergiden muaf olduğu belirtiliyor. Önemli olan kısım ise kapitülasyonların şirketlerin kuruluşunda bir etkiye sahip olmadığını belirtilmesidir: “*Şirketin mukavelenamesi mündericatını musaddık (içindekiler kısmının geçerliliğini resmi olarak yazı ile bildiren) bir irade-i seniyye ile ita-i mezuniyet olunmadıkça Türkiye’de anonim bir şirket tesis edemediği için -kanun-u ticaret, madde 28- kanun-u ticaretin bu maddesi hem ecnebi hem de Osmanlı şirketleri hakkında vacib-ül-tatbik (uygulanması gereken) bir inzibat ve emniyet kanunu teşkil eylemekte olduğu dahi iddia olunabilirdi.*”²⁰

Yazının sonunda söylenenler tekrar ve daha açık bir ifade ile ortaya konmuştur: “*(daha önce söylediğim gibi) uhud-u atika ecnebi anonim şirketlerinin Türkiye’de tesis etmelerine mezun bulunduğunu mutazammın (içine alan) bir güne (hiçbir suretle) ahkamı şamil değildir.*”²¹ Herhangi bir şirketin kurulmasında kapitülasyonların etkili olmadığını belirtmesi aynı zamanda kapitülasyonların imtiyazlarla da alakasının olmadığı anlamına

¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt:3, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s.427.

¹⁵ Tunaya, a.g.e., s.428. Bir zamanlar pek çok konuda imtiyaz istendiğini Yusuf Razi şu ilginç örnekle anlatıyor: “...*talibin biri sokak köpeklerinin... nasıl diyelim... metrukat-ı bedeniyesini (dışkılarını) toplamak için kendisine imtiyaz verilmesini Nafia Nezareti’nden talep etmiş idi.*” Bkz., Yusuf Razi, “Umur-u Nafia İmtiyazları”, **Tasvir-i Efkar**, 11 Ağustos 1909.

¹⁶ Halil İnalçık, “İmtiyazat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:22, İstanbul, 2000, s.242.

¹⁷ İnalçık, a.g.m., s.251.

¹⁸ *İstisare*, Said Muhtar tarafından kurulan ve 17 Eylül 1908 – 1 Nisan 1909 tarihleri arasında yayımlanan hukuk, siyaset, edebiyat ve bilim üzerine yazılar içeren haftalık bir dergidir. Derginin giriş kısmında, “*haftada bir kere neşr olunan hukuk ve siyasiyattan bahis ilmi, edebi mecmuadır.*” yazmaktadır. Derginin sayılarına ulaşmak için bkz. <http://sureli.mk.gov.tr/listeler.php?list=1°er=İstisare> (ET: 15.06.2010).

¹⁹ R. Salim, “Türkiye’de Ecnebi Şirketler”, **İstisare**, İstanbul, No:7, 23 Teşrinievvel 1324, s.320.

²⁰ Salim, a.g.m., s.321. Bu açıklamayı pekiştiren bir bilgi şöyleydi: 25 Teşrinisani 1887’de Osmanlı Hükümeti tarafından kaleme alınan bir nizamnamede, yabancı anonim şirketler Osmanlı Hükümeti’nden ruhsat almadıkça Türkiye’de acente veya şube açamayacaklardı. Ruhsat ise Ticaret Nezareti’nden verilecekti. Bkz. Salim, a.g.m., s.323.

²¹ Salim, a.g.m., s.325.

geliyordu. Bunu imtiyaz almak isteyen bir girişimcinin alacağı veya aldığı imtiyazın gerekliliklerini yerine getireceği bir şirket olarak düşünmek mümkün.²² Bahsi geçen yazının önemi imtiyaz ile kapitülasyon arasındaki farkı açıkça ortaya koymasından kaynaklanıyordu. Ayrıca onu önemli kılan diğer bir nokta, o dönemde bu farklılığa açıkça değinen fazla örnek olmayışındandır.

Kapitülasyon

Kapitülasyonun çeşitli anlamları olmasına²³ karşın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitülasyonları açıklarken verilen genel tanım şu şekildedir: “*Bir ülkede yaşayan yabancı devlet vatandaşlarına tanınan imtiyazlar bütünü*”.²⁴ Görüldüğü gibi kapitülasyonların tanımlanmasını sağlayan temel unsur imtiyazlardır. Kapitülasyonları tanımlayan temel unsurun imtiyaz kelimesi olmasının yanında muafiyet, hak ve ayrıcalık kelimeleri de aynı şekilde kapitülasyonları tanımlarken kullanılmıştır. Bu kelimeler genellikle aynı anlamı ifade eder şekilde verilmiş ve hepsi birden yabancıların kapitülasyonlarla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kazanımlarını belirtmiştir. İşin gerçeği kapitülasyon metinlerini gözden geçirdiğimiz zaman imtiyaz, hak veya ayrıcalık kelimelerine çok sık rastlamayız. Bu kelimelerin metinlerde sıklıkla yer alışı ticaret antlaşmaları ile olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu ticaret antlaşmalarında genellikle birinci maddede ilgili devletin vatandaşlarının, “*hukuk ve imtiyaz ve muafiyetlerden*” yararlanılacağı belirtilmiştir. Örnek olarak: 20 Mart 1840 tarihli Abdülmecit döneminde Felemenk²⁵; 1 Ekim 1861 tarihli İngiltere²⁶; 13 Mart 1862 tarihli Amerika Birleşik Devletleri ile yapılan antlaşmaları²⁷ verebiliriz. Yürürlükten kalktığı 1899 yılına kadar Osmanlı'nın çeşitli devletlerle yaklaşık

²² Osmanlı son döneminde verilen veya verilmesi düşünülen bazı imtiyazlarda bunun örneklerini görmektedir. Mesela Almanların Bağdat demiryolu imtiyazını almalarından sonra İstanbul'da Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi kurulmuştu. Yine Chester projesi kapsamında, Anadolu'da demiryolu yapılması girişimlerini daha resmi bir hale sokmak isteyen Chester, Ottoman-American Development Company adlı bir şirket kurmuştu. Son bir örnek olarak, İstanbul ve çevresinde kurulacak olan telefon tesisine yönelik imtiyazı almak isteyen grubun mukavele şartı gereği Osmanlı Telefon Anonim Şirketi adından bir şirket kurduğu biliniyor.

²³ Latince “capitulare” ya da “capitulum” kelimesinden türediği düşünülen bu kelime, bir yerin teslimi için yapılan anlaşma, barış anlaşması yapma ve diğer devlet vatandaşlarına muafiyetler veren anlaşmalar şeklindeki anlamlara gelmektedir. Bkz. Mehmet Emin Elmacı, **İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005, s.13-14; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, s.177-178; Yılmaz Altuğ, **Yabancıların Hukuki Durumu**, İsmail Akgün Matbaası, 2. Baskı, İstanbul, 1966, s.41-42; Belkıs Konan, **Osmanlı Devleti'nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu**, Ankara Üni. SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006. s.8.

²⁴ Cahit Doğan, “Kapitülasyonların Siyasi ve İktisadi Sebepleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:7, Yıl:2, Ağustos 1980, s.127; Altuğ, a.g.e., s.41; Konan, a.g.t., s.8; Osman Nebioğlu, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986, s.1; Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1934, s.402.

²⁵ Nejdet Kurdakul, **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, Döler Neşriyat, İstanbul, Mart 1981, s.237.

²⁶ Kurdakul, a.g.e., s.296.

²⁷ Kurdakul, a.g.e., s.335.

62 ticaret antlaşması²⁸ yaptığı göz önüne alınırsa bu örneklerin ne kadar arttırılabileceği ortadadır.

Kapitülasyon terimi ilk defa 1275 yılında Cenevizlilere ait Bizans emirnamesinde yer almıştı.²⁹ Baron de Testa, kapitülasyonun doğru karşılığının imtiyaz mektubu (lettre patente) olduğunu buna Türkçe’de ahitname dendiğini yazmaktaydı.³⁰ Osmanlılar kapitülasyon yerine sıklıkla imtiyazat-ı ecnebiye kelimesini kullandıkları gibi sonraları bu sözcük yerine ahidname, muahedat-ı atika, uhud-u atika veya imtiyazat-ı atike-i ecnebiye tabirlerini de kullanmışlar ve 19. yüzyılın 2. yarısından itibaren kapitülasyon kelimesi yerleşmeye başlamıştı.³¹

Başlangıçta, kapitülasyonlar bir hükümdar tarafından verilen imtiyazlar, hak ve ayrıcalıklar şeklindeydi.³² Kapitülasyonun süresi onu veren hükümdarın iktidarı ile sınırlıydı. Aslında her hükümdar değişikliğinde bu imtiyazlar yenileniyordu. 1740 yılında Fransızlara verilen kapitülasyonda bunun süresi sınırsız olarak belirlendi ve bundan sonraki kapitülasyonlara “*dostluk ve ticaret antlaşmaları*” adı verildi.³³

Kapitülasyonlar dahilinde kişisel, ekonomik, idari ve adli şekilde çeşitli imtiyazlar verilirken tersten düşünüldüğünde bu imtiyazlar bütünü kapitülasyonları oluşturuyordu.³⁴ Kapitülasyonların kapsamının geniş olduğu kuşkusuz fakat verilen her imtiyazı kapitülasyonların dahilinde düşünmemiz zordur. Hükümdarların yabancı ülkelere ve onların vatandaşlarına tanıdığı çeşitli imtiyazlara verilen genel adın kapitülasyon olarak geçtiği doğrudur. Bir kişi veya şirketin kazanmış olduğu, mesela İstanbul’da tramvay

²⁸ Kurdakul, a.g.e., s.26.

²⁹ Altuğ, a.g.e., a.g.e., s.42.

³⁰ Ignaz, Baron de Testa, Recueil des Traites de la Porte Ottomane avec les Puissances etrangeres depuis le premier conclu en 1536 entre Suleyman 1 et François 1 jusqu’a nos jours, Paris, 1864, c.1, s.6’dan aktaran Altuğ, a.g.e., s.42.

³¹ Konan, a.g.t., s.9; Pakalın, a.g.e, s.178. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemindeki kullanım örneklerinden bazıları şöyledir: Ali Reşat ve Macar İskender’in çevirdikleri kitapta kapitülasyon “*bahş olunmuş müsaadat ve imtiyazat*” dr. Bkz., Ali Reşat, Macar İskender, **Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları**, Dersaadet Kanaat Matbaası, 1330, s.10; “*İmtiyazat-ı ecnebiye Avrupalılarda kapitülasyon denilen...*” Bkz., Fraşerli Mehdi, **İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbikatı Hazırası**, Matbaa-ı Cemil, Samsun, 1325, s.1. Eserin Latin harflerine çevrilmiş hali için bkz., Mehdi Fraşerli, **Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Uygulanışı (İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbikatı Hazırası)**, (Haz.: Fahrettin Tızlak), Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008; “*Kapitülasyon yani muafiyet ve imtiyazat-ı ecnebiye...*” Bkz., Halil Cemaleddin, Hırand Asador, **Ecanibin Memalik-i Osmaniyede Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye**, Dersaadet Hukuk Matbaası, 1331, s.68; Hasan Fehmi’nin yazmış olduğu eserde konu imtiyazat-ı ecnebiye başlığı ile mercek altına alınıp kapitülasyon, muahede-i ittifakiye, muafiyet ve imtiyazat-ı ecnebiye, uhudname ve uhud-u atika gibi farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Bkz., Hasan Fehmi, **Telhis-i Hukuk-ı Düvel**, Matbaa-i Osmaniyeye, İstanbul, 1300, ss.171-222; Hasan Fehmi, yazdığı bir makalede ise imtiyazat-ı atike-i ecnebiye tabirini kullanmıştır. Bkz., Hasan Fehmi Paşa, “*İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Çare-i İlgası*”, **İlim-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Helal Matbaası, Cilt:1, Sene:1, İstanbul, 1325, s.4; Mehmet Arif de imtiyazat-ı ecnebiye tabirini seçenlerdendir. Bkz., Mehmet Arif, “*İfade-i Mahsusa*”, **İlim-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Helal Matbaası, Cilt:1, Sene:2, İstanbul, 1326, s.3.

³² Nebioğlu, a.g.e., s.14; Ahmet Nusret, **İmtiyazat-ı Ecnebiye Yahud Uhud-u Atika**, Dersaadet, 1325, s.1; Halil Cemaleddin-Hırand Asador, a.g.e., s.194, s.2.

³³ Nebioğlu, a.g.e., s.14; Kurdakul, Kapitülasyonlarla ticaret antlaşmalarının hukuken ve siyasi olarak hiçbir bağı olmadığına değinir. Bu sebeplerdir ki en son 1740 yılında Fransızlara kapitülasyon verilmiştir. Bkz., Kurdakul, a.g.e., s.26; ayrıca 28 Mayıs 1740 tarihli son kapitülasyon için bkz., Kurdakul, a.g.e., ss.84-98.

³⁴ Altuğ, a.g.e., ss.62-65; Belkıs, a.g.t., s.26; Elmacı, a.g.e., s.15-16; Nebioğlu, a.g.e., s.1-2.

yapımı veya Haliç vapur işletme imtiyazını da kapitülasyonlar dahilinde ele alabilir miyiz? Bu imtiyazları kapitülasyonlar çerçevesinde ele alırsak Haliç vapur işletme imtiyazına Cemile Sultan'ın oğlu Celaleddin Bey'in sahip oluşunu nasıl açıklayabiliriz acaba.

Bu aradaki farklı anlamamız önemlidir. Yabancıların kapitülasyonlar ile çok geniş imkanları olduğunu ve bu imkanlar sayesinde çoğunun büyük bayındırlık imtiyazlarına sahip olduğu gerçeği, bu imtiyazları kapitülasyonlara dahilmiş gibi düşünmemizi gerektirmez.

İmtiyaz Kelimesinin Kapitülasyon Kelimesi İle Karşılaştırılması

Buraya kadar üstünde durduğumuz imtiyaz kelimesine yüklediğimiz anlam bayındırlık işlerine ilişkindir. Bunun içine demiryolu yapımı ve işletmesi girdiği gibi tramvay tesis etmek-işletmek, telefon şebekesi kurmak-işletmek, vapur seferleri düzenlemek veya liman yapmak gibi genellikle kamuyu ilişkin işler girmektedir. Bu imtiyazlar çoğunlukla ihale usulü yapılmaktadır ve ihaleyi kazanan kişi veya grup sözleşme ve mukavele usullerini yerine getirmeyi taahhüt ederek aldığı imtiyazı hayata geçirmektedir. Burada hukuki bir belgenin varlığı kaçınılmazdır ve bu belge devletin ilgili makamlarında onaylanmak zorundadır. Bu imtiyazların hiçbiri ebet-müddet değildir ve en fazla yüz sene ile sınırlıdır Bunun yanı sıra devletin verilen imtiyazı geri alma hakkı, süresi yapılan sözleşme ve mukaveleye göre değişirse de her zaman vardır.

Görüldüğü gibi yukarıda sayılanların neredeyse hiçbiri kapitülasyonlar için geçerli değildi. Ne ihale ne karşılıklı çıkarlar doğrultusunda yapılan bir sözleşme ne de geri satın alma veya süresinin dolması kapitülasyonlar için geçerli değildi. Kapitülasyonlar süresizdi ve ondan kurtulmak kolay olmayacaktı. Çoğu imtiyazı bir masumanelik içinde düşünmesek de kapitülasyonların yanında verilen imtiyazlar, biraz da abartarak söylersek, süt dökmüş kedi misalindeydiler.

Verilen her bayındırlık imtiyazının kendi içindeki çeşitli hükümleri ayrı hak ve ayrıcalıkları beraberinde getiriyordu. Kapitülasyonlarla yabancılara tramvay tesis etme imtiyazı verilmiyordu. Yabancılar bunu yapabilirlerdi fakat bu kapitülasyonlarla elde ettikleri çeşitli haklar sayesinde kendi isteklerine bağlıydı. Kişi eğer bunu isterse bunun imtiyazını almak için uğraşır. Yani burada kişinin iradesi hakimdir. Ancak kapitülasyon çerçevesinde tanınan imtiyazlarda böyle bir seçim şansı yoktu. Kişi isterse ticaret yapardı bu doğru ama bunun imtiyazını almak için uğraşmazdı, çünkü bu kapitülasyonlarla elde ettiği bir haktı. Kapitülasyonlar yabancılara Osmanlı karasularında ticaret yapma hakkını veriyordu ama herhangi bir demiryolunun tesisi ve işletmesi için uygulanan prosedürün kapitülasyonlarda yer aldığına ve kapitülasyonların bu hususta yabancılara ayrı bir avantaj getirdiğine dair bir bilgiye rastlanamaz. Babanzade İsmail Hakkı, Tanin'de İmtiyazat ve Siyasiyat adlı baş yazısında, “*Zaten kapitülasyonlardan dolayı bu kadar*” zorluk çektiğimizi ve bir de “*imtiyazlar yüzünden bir fasl-ı elem (acı) daha ilave etmeye(lim)*” diyerek bu iki kelimenin aynı anlama gelmediğini göstermekteydi.³⁵

³⁵ İsmail Hakkı, “İmtiyazat ve Siyasiyat”, **Tanin**, 28 Kanunuevvel 1909.

Burada kapitülasyonlardan bağımsız olan ve kapitülasyonlar çerçevesinde şekillenen iki imtiyaz tanımı karşımıza çıkıyor. Bu iki tanım birbirinden farklı olmasına karşın ikisinin de kapitülasyon kelimesinin birebir karşılığı olmadığı muhakkaktır. Kapitülasyonlar dahilinde ele alınan imtiyazlar, kapsam itibari ile bu kelimeyi karşılamazken; ikincisi ve farklılığı ortaya konulmaya çalışılan tanımın bu kelimeyle doğrudan bağlantısı yoktur.

Yabancıların Osmanlı topraklarında ekonomi ile ilgili herhangi bir girişimde bulunmalarının kaynağını teşkil eden temel unsur kapitülasyonlardı. Ama herhangi bir bayındırlık imtiyazını kazanmak için en cazip teklifin verilmesi olarak bilinen genel şartın³⁶ yerine getirilmesinde kapitülasyonların doğrudan bir etkisi yoktu. Bu tamamen teklifin cazibesine bağlıydı. Yabancılar kapitülasyonlarla hak ve ayrıcalıklarını arttırdıkça bayındırlık imtiyazları üstünde daha avantajlı hale geliyorlardı. Zaten çoğu vergiden muaf olmaları bu avantajların başında geliyordu.³⁷ Yabancılar Osmanlı İmparatorluğu’nda sahip oldukları gayrimenkullar için ödedikleri vergiler ile ithalat ve ihracat vergileri³⁸ dışında kalan vergilerden muaftılar.³⁹ Ve yine kapitülasyonlarla yabancılar, Osmanlı topraklarında rahat bir hareket serbestisine maliktiler.

“Kapitülasyon” kelimesi tam olarak “imtiyaz”ı ya da imtiyazlar bütününi açıklamadığı gibi genellikle aynı anlamda kullanılan “ayrıcalık” kelimesi de “imtiyaz”ın tam karşılığı değildir. Nebioğlu imtiyazla ayrıcalık arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koyar: “*Her ne kadar ‘İmtiyaz’da bir ayrıcalık varsa da, bu sözcüğün bir yönüdür... Bir kişiye, bir topluma veya bir şirketin tekeline verilmiş bir izin, bir ruhsat da bir imtiyazdır; bu, verilmiş bir berat, bir lisans, özel bir hak, bir patent veya bir gediktir: Gazete çıkarmak, demiryolu, gemi, tekel işletmeleri gibi. Geçmişte, ‘kibrit imtiyazı’ vardı; buna ‘kibrit ayrıcalığı’ demek oldukça zordur... Geçmişte, bize bağlı kalmak, iç işlerinde muhtar olmak üzere bazı devletlere de imtiyaz verilmiştir ‘Ayrıcalık’ sözcüğü, bunların hiç birini karşılayamamaktadır.*”⁴⁰ Herhangi bir yatırımda bulunmak isteyen müteşebbislere ruhsat ve imtiyaz verildiğini söyleyen Ökçün, ruhsat ile imtiyazın arasındaki farka değinmiştir.

³⁶ “*İdare en müsait şartları ve en ehven (düşük) fiyatı taahhüt edene ihale etmek mecburiyetindedir.*” Bkz., İbrahim Ali Erberk, **İmtiyazla İşleyen Nafia Amme Hizmetleri**, Hapisane Matbaası, Ankara, 1937, s.5.

³⁷ 1740 Fransız Kapitülasyonu’nda “*Françelülerden memalik-i mahrusamda mütemekkin olanlar eğer müteehhil ve eğer bekardan kimler ise cizye mutalebesiyle rencide olunmayalar*” denildiği gibi bir başka maddesi “*Françelülerden kassabiyye reftiye ve bac ve yasak-ı kavli talep olunmaya ve selamlık resmi için dahi üçyüz akçeden ziyade talep olunmaya*”; şeklinde düzenlenmiş, yine vergi ile ilgili bir başka hükümde ise “*Elçiler hizmetlerinde olan tercümanları ola geldiği üzere haracdan ve kassabiyyeden ve sair tekalif-i örfiyeden muaf olalar. Elçilerin hizmetinde olan tercümanlar Françelülere inayet olunan muafiyet onların hakkında dahi mukarrer ola*” denilmiştir. Bkz., Fraşerli Mehdi, a.g.e., s.212.

³⁸ Yabancı tüccarların ve girişimcilerin çalışmalarını kolaylaştırıcı bir imtiyaz da 1838 yılında alındı. İngiliz elçisi, Babıali’den yabancı tüccarların iç gümrük gibi vergi ödemelerinden başışık olmalarını sağladı. Halbuki, yüzde üç olan ithalat vergisinden başka, sayısız monopol, geçiş vergileri ve resimlerle ithal edilen mallardan yüzde altmışa kadar bir gelir sağlanıyordu. İhraç mallarında ise yüzde altmıştan yüzde yüze kadar varan oranda çeşitli vergiler alınıyordu. Bkz., Nebioğlu, a.g.e., s.33.

³⁹ Enebi tebaanın muaf olduğu vergiler, cizye, haraç, tekalif-i örfiye, yasak kulu ve bacdan ibarettir. Bkz., Altuğ, a.g.e., s.64; Fraşerli Mehdi, a.g.e., s.212; Konan, a.g.t., s.70; Pakalın, a.g.e., s.178.

⁴⁰ Nebioğlu, a.g.e., s.69, dn.2.

Ökçün'e göre, imtiyaz sözleşmelerinin daha ayrıntılı olmaları ve özellikle imtiyaz sahibine belirli nitelikleri olan bir imtiyaz "ya da tekel hakkı" vermesi bu farkın sebebidir.⁴¹

Kapitülasyon metinlerinin temeli ticarete dayanmakla birlikte, ticari, kişisel veya adli konularda yabancıların elde ettiği ayrıcalık, hak, muafiyet veya imtiyazlar kapitülasyonlarda açıkça yer alıyordu. Mesela ticari alanda, yabancı bir tüccarın Kıbrıs Adası'ndan tuz almasına yetkililer tarafından engel olunmamasına⁴² veya; kişisel alanda, Fransızların olduğu yerde adam öldürme olayı olursa, o mahallerde bulunan Fransızlar, üstlerinde bir nesne sabit olmadıkça suçludur diye rencide edilmemelerine⁴³ ilişkin hükümler kapitülasyonlarda vardı. Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda buldukları faaliyetlerden matbaa işletmek, gazete çıkarmak ve kitap satmak hakkı kapitülasyonlarda düzenlenmemişti. Bu tür haklar yabancılar sonradan yapılan bazı düzenlemeler ile tanınmıştı.⁴⁴ Bazı haklar da kapitülasyonlara dahil olmasalar da zamanla onlarla birlikte ele alındı. Osmanlı Devleti'nde de yabancıların postane kurma ve işletme hakkı ile ilgili olarak kapitülasyon metinlerinde hiçbir hüküm mevcut olmadığı halde⁴⁵ yabancı posta hakları kapitülasyonlarla birlikte kaldırıldı.⁴⁶

Şimdi sorulması gereken en önemli soru, buraya kadar anlatılan imtiyazların hepsini kapitülasyon olarak adlandırılan bu genel kavram içine alıp alınmayacağıdır. Kapitülasyon kelimesinin içerdiği anlam çok geniş boyutlara ulaşmış ve sanki yabancı birinin Osmanlı topraklarında yaptığı her şey kapitülasyonlara bağlanmak istenmiştir. Bütün imtiyazlar, yabancılar kapitülasyonlarla tanınmadığı halde sanki hepsinin menşei kapitülasyonlara dayandırılmıştır. Bu şekilde düşünülmesinin nedeni olarak, Osmanlı son döneminde geri kalmışlığın acısı, bu geri kalmışlığı temelinden ortadan kaldırmak istenmesine dönüşmüş, bu da yabancılar tanınan bütün hak, ayrıcalık, muafiyet ve imtiyazları kaldırma amacıyla hepsine genel bir isim altında karşı konulmasına yol açtığından ileri gelmiş olabilir.

Kapitülasyon dahilinde olan veya ondan ayrı düşünülen tüm imtiyazlar hürriyetin yeniden ilanı ile iktidarın ve muhalefetin eleştirilerine hedef olmuştur. Bu imtiyazlar ortadan kaldırılmadıkça gerçek bağımsızlık sağlanmış olmayacaktı. O dönemde ve sonraları konu canlılığını korudu. Yabancıların çok sayıda imtiyaza sahip olduğunu Alman Büyükelçiliği'nin Berlin'e gönderdiği bir raporda şöyle yazmaktadır. "Yasa önünde eşitliğin ilanının gerçekleştirilmesi, hiçbir ülkede, her cemaatin ayrı özel yasalara tabi olduğu Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar zor olamaz. Burada yasa önünde eşitlik denince, insan hemen alışkanlıkla, Müslüman'ı Hıristiyan'dan ayıran farkların kaldırılacağı

⁴¹ Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997, s.60.

⁴² I. Mahmut döneminde yapılan 28 Mayıs 1740 tarihli kapitülasyonun içinde. Bkz., Kurdakul, a.g.e., s.92-93.

⁴³ Kurdakul, a.g.e., s.89.

⁴⁴ Konan, a.g.t., s.79.

⁴⁵ Konan, a.g.t., s.86.

⁴⁶ 1881 tarihinde Mısır ve Yunan postaneleri ve 1883 yılında İtalyan postaneleri kapatılmasına rağmen, Osmanlı bütün yabancı postaneleri kapatmaya savaşa girdiği günden itibaren (8 Ekim 1914) "İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Lağvı" isimli bir kanunla muvaffak olmuştu. Bkz., Elmacı, a.g.e., ss.131-134; Salih Kuvaş, "Posta Tarihi ve Kapitülasyon Postaneleri II", **Tarih ve Toplum**, Sayı:2, Ocak 1984, s.13-14.

*düşünüyor; ama Hıristiyanların pek çok imtiyazları olduğunu unutuyor.*⁴⁷ Bu konuyla ilgili olarak Cemil Bilsel şöyle der: “*İmtiyazlar, zaaf ve gerileme başlayınca ve ecnebler Osmanlı illerinde çoğalınca, zararlarını duyurdular. Ecnebi vergi vermiyor kanunlarımıza tabi olmuyordu. Yerli tebaa ecnebi himayesine veya tabiiyetine giriyor, konsoloslarla ve elçilerle uğraşılıp gidiliyordu. İmtiyazlar kaldırılmadıkça devletin hakimiyetini ve istiklalini koruyamayacağı kanaati idare adamları...*” düşünmesi gerekirdi.⁴⁸

Kapitülasyonların ve diğer imtiyazların zararlarının anlaşılması onlara karşı harekete geçmeyi gerekli kılıyordu. 18. yüzyılın başlarına kadar götürebildiğimiz bu uğraşlar sürekli büyük devletlerin müdahalesi ile sonuçsuz kalıyordu.⁴⁹ II. Meşrutiyetle birlikte bu konu üzerine daha fazla ilgi gösterilmişti. İttihat ve Terakki kapitülasyonları kaldırmak için siyasal bir program olarak ilk defa 1911 Kongresi’nde bu konuyu görüştü.⁵⁰ 1913 yılındaki Kongresi ise konuyu bütün açıklığı ile ortaya koyuyordu: “*İttihat ve Terakki Fırkası, milli iktisat siyasetinin bağımsızlığını zorlaştıran ve yabancılarla ilgili mali ve iktisadi imtiyaz ve ayrıcalıkları kaldırmaya çalışacağı gibi tüm kapitülasyonların da kaldırılması nedenlerini tamamlamayı en kutsal amaç sayar.*”⁵¹

I. Dünya Savaşı’nın başlaması ile İttihat ve Terakki kapitülasyonları kaldırmak için uygun ortamı bulmuş oldu. 9 Eylül 1914 günü alınan kararlar kapitülasyonların kaldırılacağı elçilere bildirilmişti.⁵² Mondros Mütarekesi’nden sonra kapitülasyonlar tekrar yürürlüğe girmişti. Kapitülasyonların kesin olarak kaldırılması Lozan Antlaşması ile mümkün oldu.

Kapitülasyonların kaldırılmasıyla bahsini ettiğimiz yabancı imtiyazlar son bulmuş değildi. Hatta Lozan Konferansı sırasında kapitülasyonlar kaldırılmaya çalışılırken diğer taraftan mecliste Chester Projesi görüşülüyordu. İzmir İktisat Kongresi’nde de verilen mesajlarından biri yabancı sermayeye karşı olunmadığı idi. Yabancılarla ait pek çok işletme, özellikle Dünya Ekonomik Buhranı’nı izleyen yıllarda ülke ekonomisine yön veren devletçilik anlayışı sonucu millileştirilmişti.⁵³

Değerlendirme

İmtiyaz kelimesinin birçok anlamı olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde imtiyaz kelimesi daha çok kamu hizmetleri çerçevesinde ele alınmıştır. Burada açıklamaya çalıştığımız üzere, diğer anlamlarının yanı sıra imtiyaz kelimesine yüklediğimiz anlam genel olarak, hukuki bir belge karşılığında birtakım hizmetlerin tesis, teşkil ve işletilmesinde herhangi bir girişimci, şirket veya heyete merkezi yönetim ile

⁴⁷ Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Auswartiges Amt Archiven) A.A.R. 14169, A. 13754, No:182. 23 Ağustos 1908, Alman Elçisi’nden Berlin’e yollanan rapor. Aktaran, Gülnihal Bozkurt, **Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s.9.

⁴⁸ Cemil Bilsel, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, **Tanzimat 2**, Anonim, Milli Eğitim Basımevi, 1999, s.687-688.

⁴⁹ Elmacı, a.g.e., s.28-29.

⁵⁰ Tunaya, a.g.e., s.288.

⁵¹ Tunaya, a.g.e., s.293. Bu görüşün programın 2. maddesinde yer alması, bu görüşe verilen önemi ortaya koymakla birlikte yine burada kapitülasyonların tüm imtiyazları içine almadığının açıkça görülmesi dikkatimizi çekmektedir.

⁵² Altuğ, a.g.e., s.70; Elmacı, a.g.e., ss.69-74.

⁵³ Osmanlı Devletinin Alman, Fransız ve İngiliz şirketlerine verdiği demiryolu işletme imtiyazı ile deniz fenerleri, su, havagazı ve elektrik işletme imtiyazları 1928-43 arasında imtiyazın satın alınması yoluyla ortadan kaldırılmış ve söz konusu hizmetler devletin ve yerel yönetimlerin eline verilmiştir.

yapılacak görüşme sonunda alınacak karar(lar) doğrultusunda verilen hakları, muafiyetleri ve öncelikleri ifade etmesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde verilen ve/veya verilmesi gündeme gelen imtiyazları bu anlam ile değerlendirmek daha doğru tespitlerde bulunmamızı sağlar.

Kavramsal olarak baktığımızda, kapitülasyon, ekonomiyi canlandırmak ve ihtiyaç maddelerinin karşılanması için verilen imtiyaz, hak ve muafiyetlerin zaman içinde siyasal üstünlük ile birlikte ekonomik bir hegemonya ve dayatmaya dönüşmesini ifade eder. Ele aldığımız imtiyaz kavramı ise rekabetçi bir sistemde ekonomik üstünlük ile ele geçirilen karlı işlere karşılık gelir. Buradaki karı sadece ekonomik anlamda değerlendirmek yanlış olur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve daha öncesinde önemli bayındırlık hizmetlerini yabancıların almasının dışsal ve içsel nedenleri vardır. Dışsal neden, yabancı devletlerin ve yabancı yatırımcıların Osmanlı toprakları üzerinde kendilerince doğal kaynaklar ve/veya stratejik konum açısından önemli gördükleri bölgelerde yatırımlara girişmeleri sonucu bu bölge hakimiyetini ellerine almak istemeleridir. Amerika'nın Doğu Anadolu'ya eskiden beri ilgi duyması ile Chester projesinin bu bölgeyi kapsamaması veya Hindistan yolunun güvenliğinin İngiltere için çok önemli olması ile Lynch Kumpanyası'nın Dicle ve Fırat boyunca bölgeye hakim olması herhalde tesadüf olmasa gerekir. İçsel nedenin temelinde ise Osmanlı'nın kendi dinamikleri içinden çıkaramamış olduğu bireysel girişimcilik ve kapitülasyonlar nedeni ile yerli sanayi ve sermayenin gelişmemesi yatar. Sonuçta bir imtiyazın alınmasında yerli veya yabancı girişimcilerin görünürde eşit şartlar altında yarışa başlamalarına rağmen kapitülasyonlar ile vurulan darbenin de etkisiyle emekleme durumunda olan yerli girişimciler gerçekte yarışı baştan kaybetmişlerdi.

Kaynakça

- BOA, A.DVN.MKL**, 43/7, 18.3.1902.
BOA, DH. İD, 130/6, 22.12.1909.
BOA, DH. KMS, 2-1 \ 39. 25.6.1914.
BOA, MV, 124/76, 11.2.1909.
BOA, MV, 128/74, 16.6.1909.
BOA, MV, 130/58, 9.8.1909.
BOA, Prof. Dr. Cavit Baysun'un Terekesinden Satın Alınan Evrak, 3/67, 1.5.1912.
MAZC, C:1, D:1, İS:2, 1 Teşrinisani 1325-1 Mayıs 1326.
MAZC, C:2, D:1, İS:2, 3 Mayıs 1326-15 Haziran 1326.
MAZC, C:2, D:1, İS:3, 24 Şubat 1326-25 Nisan 1327.
MMZC, C:1, D:1, İS:2, 1 Teşrinisani 1325-13 Kanunusani 1325.
MMZC, C:1, D:1, İS:4, 2 Teşrinievvel 1327-7 Teşrinisani 1327.
MMZC, C:4, D:1, İS:1, 16 Mayıs 1325-11 Haziran 1325.

- MMZC, C:7, D:1, İS:3, 8 Mayıs 1327-21 Mayıs 1327.
- Ahmet Nusret, **İmtiyazat-ı Ecnebiye Yahud Uhud-u Atika**, Dersaadet, 1325.
- Ali Reşat ve Macar İskender, **Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları**, Dersaadet Kanaat Matbaası, 1330.
- ALTUĞ, Yılmaz, **Yabancıların Hukuki Durumu**, İsmail Akgün Matbaası, 2. Baskı, İstanbul, 1966.
- Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt:11, Ana Yayıncılık A.Ş.
- ARSLAN, Kahraman, **KOBİ’lerde Yönetim ve Pazarlama Aracı Olarak Franchising**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2006.
- BİLSEL, Cemil, “Tanzimat’ın Harici Siyaseti”, **Tanzimat 2**, Anonim, Milli Eğitim Basımevi, 1999.
- BOZKURT, Gülnihal, **Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Milliyet Gazetecilik A.Ş., İstanbul.
- CAN, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2006.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, 19. Baskı, Ankara, 2002.
- DOĞAN, Cahit, “Kapitülasyonların Siyasi ve İktisadi Sebepleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:7, Yıl:2, Ağustos 1980.
- ELMACI, Mehmet Emin, **İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2005.
- ERBERK, İbrahim Ali, **İmtiyazla İşleyen Nafia Amme Hizmetleri**, Hapisane Matbaası, Ankara, 1937.
- Halil Cemaleddin ve Hırand Asador, **Ecanibin Memalik-i Osmaniye de Haiz Oldukları İmtiyazat-ı Adliye**, Dersaadet Hukuk Matbaası, 1331.
- Hasan Fehmi Paşa, “*İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Çare-i İlğası*”, **İlim-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Helal Matbaası, Cilt:1, Sene:1, İstanbul, 1325.
- Hasan Fehmi, **Telhis-i Hukuk-ı Düvel**, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1300.
- <http://sureli.mk.gov.tr/listeler.php?list=1°er=İstişare> (ET: 15.06.2010).
- <http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAA6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=imtiyaz> (ET: 15.06.2010).
- İNALCIK, Halil, “İmtiyazat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:22, İstanbul, 2000.
- İsmail Hakkı, “İmtiyazat ve Siyaset”, **Tanin**, 28 Kanunuevvel 1909.
- KAY, John ve MAYER, Colin ve THOMPSON, David, **İmtiyaz Sözleşmeleri Yoluyla Ekonomik Düzenleme**, (Çev.: Nevzat Güran) <http://www.canaktan.org/ekonomi/ozellestirme/kamu-ekonomisi-genisleme/guran-kay-imtiyaz.htm> (ET: 15.06.2010).
- KONAN, Belkis **Osmanlı Devleti’nde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu**, Ankara Üni. SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

- KURDAKUL, Nejd, **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, Döler Neşriyat, İstanbul, Mart 1981.
- KUVAŞ, Salih, "Posta Tarihi ve Kapitülasyon Postaneleri II", **Tarih ve Toplum**, Sayı:2, Ocak 1984.
- Mehdi Fraşerli, **İmtiyazat-ı Ecnebiyyenin Tatbikatı Hazırası**, Matbaa-ı Cemil, Samsun, 1325.
- Mehdi Fraşerli, **Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışı (İmtiyazat-ı Ecnebiyyenin Tatbikatı Hazırası)**, (Haz.: Fahrettin Tızlak), Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008.
- Mehmet Arif, "İfade-i Mahsusa", **İlim-i Hukuk ve Mukayese-i Kavanin Mecmuası**, Helal Matbaası, Cilt:1, Sene:2, İstanbul, 1326.
- NEBİOĞLU, Osman, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986.
- ÖKÇÜN, Gündüz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946.
- PAŞAOĞLU, Ömer M., **Doğal Tekelerde Regülasyon ve Rekabet, Bir Örnek: İngiliz Elektrik Sektörünün Yeniden Yapılandırılması**, Rekabet Kurumu, Ankara, 2003.
- R. Salim, "Türkiye'de Ecnebi Şirketler", **İstişare**, İstanbul, No:7, 23 Teşrinievvel 1324
- Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi**, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1934.
- SAMİ, Şemseddin, **Kamus-ı Türki**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1998.
- ŞOĞUR, Macide, **İşletme Sistemi Olarak Franchising**, Der Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1993.
- The Oxford Universal Dictionary Illustrated**, 1965.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt:3, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000..
- Yusuf Razi, "Umur-u Nafia İmtiyazları", **Tasvir-i Efkâr**, 11 Ağustos 1909.